

SPINOZA EN DE REPUBLIEK

Het ideaal van
de gemengde staatsvorm

Maarten van Buuren

DAMON

INHOUD

INLEIDING	7
I OORSPRONG, WEZEN EN DOEL VAN DE STAAT	11
1.1 Natuurstaat en samenleving	11
1.2 Concentrisch lichaam	18
Enkelvoudige lichamen	19
Samengestelde lichamen	20
1.3 Politiek lichaam	22
1.4 Natuurrecht volgens Spinoza en Hobbes	24
Natuurrecht volgens Spinoza	24
Natuurrecht en natuurwet volgens Hugo de Groot en Thomas Hobbes	32
Natuurwet volgens Spinoza	40
2 IN HET VOETSPOR VAN CALVIJN	45
2.1 Monarchomachen	45
2.2 Vindiciae contra tyrannos	47
Verbond tussen vorst en volk	48
Volkssoevereiniteit	50
Vertegenwoordiging	51
Degradatie van de koning tot staatsambtenaar	52
2.3 Althusius	55
Symbiotisch lichaam	56
Volksvertegenwoordiging en tiran	57
Constitutie	58
Volkssoevereiniteit	60
Gemengde staatsvorm	61

3 BESTUURLIJKE CHAOS IN DE REPUBLIEK	65
3.1 Unie van Utrecht: 1572-1588	66
3.2 Oldenbarneveldt en Maurits: 1588-1618	69
3.3 Maurits en Frederik Hendrik: 1618-1650	75
3.4 Johan de Witt: 1650-1672	77
3.5 Willem III: 1672-1675	80
4 STAATSVORM VAN DE REPUBLIEK	85
4.1 Gemengde staatsvorm tot 1618	86
4.2 Polybius	91
4.3 Machiavelli	95
4.4 Gemengde staatsvorm na 1618	102
4.5 Gebroeders De la Court	108
5 HET IDEEAAL VAN DE GEMENGDE STAATSVORM	121
5.1 Antonio Pérez	121
5.2 Monarchie	125
5.3 Aristocratie	128
5.4 Democratie	132
5.5 De absolute staat	137
Dankbetuiging	139
Noten	141
Literatuur	155

INLEIDING

Spinoza schreef twee werken over politieke filosofie: het *Theologisch-politiek traktaat* (1670) en het *Politiek traktaat* (1677, onvoltooid). Ik kan beter zeggen dat hij anderhalf werk schreef over politieke filosofie. Het *Theologisch-politiek traktaat* is immers maar voor een klein deel (twee van de twintig hoofdstukken) gewijd aan politieke filosofie: een bladzijf of veertig op een tekst van zo'n vierhonderd pagina's. Ik heb beide hoofdstukken opgenomen in mijn vertaling van het *Politiek traktaat*, niet alleen omdat ze daar een aanvulling op vormen, maar vooral omdat ze iets anders betekenen binnen de context van het *Theologisch-politiek traktaat* dan in het *Politiek traktaat*, al komen sommige passages vaak woordelijk overeen.

Spinoza liet zich in het *Politiek traktaat* inspireren door Machiavelli. Ik bedoel de Machiavelli van de *Discorsi* (*Betogen over de eerste tien boeken van Titus Livius*, ongeveer 1515), niet die van *De vorst* (1513-1515). In *De vorst* beschrijft Machiavelli het politieke bedrijf vanuit het standpunt van de vorst. Hij geeft aan welke middelen een vorst moet gebruiken om macht te verwerven en te behouden. In de *Discorsi* kiest hij het standpunt van het volk en stelt hij dat de staat ertoe dient het volk veiligheid en bescherming te bieden.

In de politieke theorie van Spinoza doet zich net zo'n verschuiving voor als in het werk van Machiavelli zelf. In het *Theologisch-politiek traktaat* beschrijft hij het volk als een kudde die in toom moet worden gehouden door de machthebber. In het *Politiek traktaat* verdedigt hij dat machthebbers worden benoemd en kunnen worden afgezet door het volk en taak hebben het volk veiligheid te bieden. In het *Theologisch-politiek traktaat* kiest Spinoza de kant van de machthebber; in het *Politiek traktaat* kiest hij de kant van het volk en verdedigt hij de volkssoevereiniteit.

Spinoza schreef het *Politiek traktaat* in de nasleep van het rampjaar 1672. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden werd aangevallen door

Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen, de gebroeders De Witt werden vermoord, stadhouder Willem III een greep deed naar de macht. De Zuidelijke en Oostelijke provincies werden onder de voet gelopen. Franse troepen rukten op tot voorbij Utrecht. Alleen de provincie Holland hield stand achter de Waterlinie, een lijn die liep van Muiden via Bodegraven en Schoonhoven naar Gorinchem. De Republiek stond aan de rand van de afgrond en bleef alleen door een samenloop van toevallige omstandigheden – Frankrijk raakte in oorlog met Spanje en moest troepen uit Nederland terugtrekken, Michiel de Ruyter behaalde overwinningen op de Engelse vloot – gespaard.

De crisis van 1672 was het gevolg van een onevenwichtige staatsinrichting. Het ontbrak de Republiek aan evenwicht tussen een stadhouderlijk bewind aan de ene kant en een democratisch bewind aan de andere kant. Het gevaar van stadhouderlijk bewind was tirannie, dat van de democratie stuurloosheid. In de 17^e eeuw wisselden periodes van stadhouderlijk en democratisch bewind elkaar af. Inzet was het behoud van de Republiek, maar het was niet duidelijk wat er met dat woord werd bedoeld. ‘Republiek’ verwees naar een bewind zonder monarch, zoveel was zeker. Maar welke vorm dat bewind had, liet men in het midden. Was het democratisch of aristocratisch van aard? Kon het misschien zelfs verwijzen naar een monarchie? Dat laatste achtte men weliswaar uitgesloten, maar zeker wist men het niet.

Spinoza probeerde met het *Politiek traktaat* antwoord te geven op de vraag naar de beste staatsvorm in de Republiek. Toen hij in de loop van 1675 aan zijn *Traktaat* begon, was hij van plan om na een aantal inleidende hoofdstukken, gewijd aan ontstaan, aard en doel van de republiek, achtereenvolgens de drie traditionele staatsvormen te behandelen: monarchie, aristocratie en democratie, en zijn boek af te sluiten met een paar hoofdstukken over de meest geschikte regeringsvorm. In die opzet is hij grotendeels geslaagd. De eerste vijf hoofdstukken zijn gewijd aan oorsprong, wezen en doel van de staat, de daaropvolgende aan monarchie (hoofdstuk 6 en 7), aristocratie (8, 9 en 10) en democratie (hoofdstuk 11), maar de dood overviel Spinoza op 21 februari 1677 en belette hem zijn traktaat af te ronden. Het gedeelte over de democratie is onvolledig (hoofdstuk 11 breekt plotseling af).

We zullen nooit weten welke conclusies Spinoza zou hebben getrokken uit de voorafgaande hoofdstukken. Maar het is niet onmogelijk om aan te geven in welke richting deze conclusies zouden zijn gegaan. Spinoza

schreef namelijk nog een tweede verhandeling over politieke theorie, het *Theologisch-politiek traktaat*, en hoewel dit werk aan een ander probleem is gewijd dan het *Politiek traktaat* (namelijk de omstreden relatie tussen godsdienst en politiek) en Spinoza's opvatting over politiek in de periode na 1670 veranderde, kunnen de algemene conclusies van het *Politiek traktaat* over wezen en doel van de staat worden afgeleid uit de interne systematiek van het *Politiek traktaat* en de overeenkomsten én verschillen tussen het *Theologisch-politiek traktaat* en het *Politiek traktaat*. Ook het hoofdstuk over de democratie kan, zij het voorzichtiger en met inachtneming van Spinoza's veranderende mening over volk en democratie na 1672, worden aangevuld met Spinoza's opvatting over de democratie zoals hij die neerlegt in het *Theologisch-politiek traktaat*.

Om die reden heb ik aan mijn vertaling van het *Politiek traktaat* in een poging tot dubbele extrapolatie (betreffende staat en democratie) vertalingen toegevoegd van de hoofdstukken 16 en 20 van het *Theologisch-politiek traktaat* waarin Spinoza ontstaan en doel van de staat behandelt en een aantal fragmenten uit het *Theologisch-politiek traktaat* waarin hij ingaat op aard en doel van de afzonderlijke staatsvormen, met name de democratie. Door deze aanvullingen tekent het doel van het *Politiek traktaat* zich extra duidelijk af en dat doel is een oplossing aan te reiken voor de constitutionele crisis waarin de Republiek der Nederlanden aan het eind 17^e eeuw terecht was gekomen.

Ik zal eerst ingaan op het ontstaan, de aard en het doel van de staat (hoofdstuk 1); vervolgens zal ik de achtergronden belichten van Spinoza's visie op de drie staatsvormen monarchie, aristocratie en democratie en betogen dat zijn voorkeur niet, zoals algemeen wordt aangenomen, ligt bij de democratie, maar bij de gemengde regeringsvorm, waarvan het zwaartepunt ligt in de aristocratie (hoofdstukken 2 tot en met 5).

1. OORSPRONG, WEZEN EN DOEL VAN DE STAAT¹

1.1 Natuurstaat en samenleving

Om duidelijk te maken wat een staatkundige orde is, zet Spinoza de staatkundige orde (*status civilis*) af tegen de natuursituatie (*status naturalis*). In Deel IV van de *Ethica* vat hij de tegenstelling tussen natuurstaat en staatkundige orde als volgt samen:

Iedereen bestaat op grond van het hoogste recht van de Natuur en bijgevolg doet iedereen op grond van het hoogste natuurrecht wat uit de noodzaak van zijn natuur volgt. Daarom oordeelt iedereen op grond van het hoogste natuurrecht wat goed en wat slecht is, bewaakt zijn belangen naar eigen inzicht, zorgt er zelf voor dat geleden schade wordt vergolden, en streeft naar instandhouding van wat hij liefheeft en vernietiging van wat hij haat.

Als mensen onder leiding van de rede zouden leven, zou iedereen dit recht kunnen uitoefenen zonder anderen te schaden. Maar omdat ze aan affecten zijn onderworpen die de macht, dat wil zeggen de deugd van de mens verre te boven gaan, worden ze vaak allerlei kanten op getrokken, en zijn elkaars tegenstanders, terwijl ze elkaars hulp nodig hebben. Om ervoor te zorgen dat mensen in eendracht leven en elkaar tot steun zijn, is het dan ook nodig dat zij afstand doen van hun natuurrecht en elkaar verzekeren dat zij niets zullen doen wat anderen zou kunnen schaden [...].

Op zo'n wet kan een samenleving worden gegrondvest, op voorwaarde dat zij het recht voor zichzelf opeist dat allen hebben om geleden schade met eigen hand te vergolden en zelf te oordelen wat goed en slecht is. Dan heeft ze de macht om een gemeenschappelijke leefregel voor te schrijven, wetten uit te vaardigen en die te handhaven, niet met een beroep op de rede die niet in staat is affecten te bedwingen, maar door dreigementen met sancties. Zo'n samenleving die

gehandhaafd wordt door wetten en door de macht om zichzelf in stand te houden, wordt een politieke gemeenschap [civitas] genoemd, en degenen die door haar recht worden beschermd, burgers.

Hieruit kunnen we makkelijk begrijpen dat er in de natuurstaat niets is wat volgens de algemene overeenstemming goed of kwaad is. In de natuurstaat bekommert iedereen zich immers alleen om zijn eigenbelang, beslist wat goed of slecht is op grond van zijn eigen inzicht en alleen voor zover zijn eigenbelang ermee is gediend, en is door geen enkele wet verplicht wie dan ook te gehoorzamen, behalve zichzelf. Daarom is vergrijp in de natuurstaat niet denkbaar. Maar dat is ze wel in de staatkundige orde [*statu civili*], waar op grond van algemeen besluit wordt bepaald wat goed en wat kwaad is, en ieder verplicht is zich te voegen naar de politieke gemeenschap. Daarom is vergrijp niets anders dan ongehoorzaamheid die derhalve alleen volgens het samenlevingsrecht kan worden bestraft, daarentegen wordt gehoorzaamheid aan de samenleving beschouwd als verdienste die maakt dat een burger om die reden waardig wordt geacht de voordelen van de samenleving te genieten.

Bovendien is niemand in de natuurstaat volgens algemene overeenstemming eigenaar van wat dan ook en in de Natuur is er dan ook niets waarvan gezegd kan worden dat het aan deze of gene toebehoort. Alles behoort toe aan iedereen. Vandaar dat de wens om ieder het zijne te geven in de natuurstaat ondenkbaar is, net zo goed als de wens om iemand iets af te nemen wat van hem is, dat wil zeggen dat er in de natuurstaat niets wordt gedaan wat rechtvaardig of onrechtvaardig genoemd kan worden. Maar dat is wel het geval in de staatkundige orde waar volgens algemene overeenstemming wordt bepaald wat aan de een en wat aan de ander toebehoort. Hieruit blijkt dat rechtvaardig en onrechtvaardig, vergrijp en verdienste uiterlijke begrippen zijn, geen eigenschappen die de natuur van de geest uitdrukken (Ethica IV, Stelling 37, Opmerking 2).²

In deze Opmerking geeft Spinoza een samenvatting van de belangrijkste grondslagen van de samenleving: de relatie tussen samenleving en natuurstaat (1), de relatie tussen affect en rede (2), de oorsprong van goed en kwaad (3) en het ontstaan van bezit (4). In het eerste deel van het *Politiek traktaat* (de hoofdstukken 1 tot en met 5) herneemt hij deze beschouwing over de grondslagen van de samenleving en breidt ze uit.

2. IN HET VOETSPoor VAN CALVIJN

2.1 Monarchomachen

De staatsvorm van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was onevenwichtig. De opstandige Nederlandse provincies noemden zichzelf een republiek, maar het was niet duidelijk wat ze daarmee bedoelden. Deze onduidelijkheid dateert van het eind van de 16^e eeuw. Een aantal Nederlandse gewesten weigerde Filips II nog langer als koning te erkennen (*Acte van Verlatinghe*, 1581). Nadat ze een tijdje vergeefs hadden gezocht naar een vervangende vorst, besloten ze in arren moede om zich onafhankelijk te verklaren. Ze noemden zichzelf bij gebrek aan beter ‘Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden’, maar dat ‘Republiek’ wilde eigenlijk niet meer zeggen dan dat de zeven provincies zich hadden onttrokken aan de macht van Filips II.

Aanleiding voor de opstand en uiteindelijke onafhankelijkheid was de onderdrukking van het protestantisme dat in de loop van de 16^e eeuw steeds meer aanhang had verworven in de Nederlanden. Filips II stuurde de hertog van Alva om de Nederlandse ketters tot inkeer te brengen en in de schoot van de katholieke kerk terug te brengen. Hij stelde de Raad van Beroerten in die meer dan duizend protestanten ter dood bracht. Daarop kwamen de provincies in opstand en ontketenden een onafhankelijkheidsoorlog die tachtig jaar zou duren. De inname van Den Briel op 1 april 1572 markeerde het begin van de feitelijke onafhankelijkheid.

In datzelfde jaar 1572 was de onverdraagzaamheid jegens de protestanten ook in Frankrijk tot uitbarsting gekomen. Ze culmineerde in de nacht van 23 op 24 augustus. Op last van koning Karel IX, of liever van koningin-moeder Catharina de Medici, werden die nacht in Parijs duizenden hugenoten vermoord. In de daaropvolgende maanden breidden de moordpartijen zich over heel Frankrijk uit. De Franse protestanten vroegen zich af of, en zo ja hoe ze zich mochten verzetten tegen deze terreur. In de nasleep van de zogenaamde ‘Bartholomeusnacht’ publiceerden ze een

aantal pamfletten waarin ze antwoord gaven op deze vraag. De bekendste drie zijn *Francogallia* van François Hotman (1573), *Devoir des magistrats* van Theodorus Beza (1574) en *Vindiciae contra tyrannos* (1579). Dat laatste pamflet of liever gezegd boek, want het telt een kleine tweehonderd bladzijden, is het bekendst. De schrijver is onbekend. Hij gaat schuil onder het pseudoniem Stephanus Junius Brutus. De meest waarschijnlijke auteur is Hubert Languet, maar ook Philippe Duplessis-Mornay komt als schrijver of medeauteur in aanmerking. Verder worden de namen genoemd van Peter Loyseleur de Villers, kapelaan van Willem van Oranje, en Johan Junius de Jonghe, ambassadeur en raadsman van Willem van Oranje en in 1573 door deze benoemd tot gouverneur van Veere¹. En hoewel deze laatste suggestie niet waarschijnlijk is, blijkt uit de gissingen omtrent het auteurschap dat de auteur, wie hij ook is geweest, in nauw contact heeft gestaan met de leiders van de Nederlandse opstand, want ook Languet en Duplessis-Mornay waren actief in de Nederlanden².

De schrijvers van deze pamfletten zijn achteraf bekend geworden als de ‘monarchomachen’ (koningsbestrijders). Hun geschriften vormen de grondslag van het politieke denken dat zich na de Opstand in de Nederlanden aarzelend begon te ontwikkelen. Aarzelend, want de Nederlandse provincies verwierpen weliswaar het gezag van koning Filips II als soeverein vorst, maar ze verwierpen niet het koninklijk gezag als zodanig. Tot het midden van de 17^e eeuw hielden ze vast aan de illusie dat ze ‘eigenlijk’ een monarchie waren, en dat de koningstroon alleen tijdelijk onbezet was. Ze hielden ook vast aan de illusie dat de koning zijn onderdanen in de steek had gelaten, niet andersom, want de Nederlanders hadden zich altijd trouwe onderdanen betoond en waren dat eigenlijk nog steeds (*De koning van Spanje heb ik altijd geëerd*), op voorwaarde dat deze koning hun rechten en privileges zou respecteren. In de woorden van historicus Ernst Kossmann:

De Nederlandse staat is in ontkenning geboren. Slechts na lange aarzeling hadden de Nederlanders zich neergelegd bij het feit dat uit hun rebellie tegen een als vreemd beschouwde soeverein een republiek was ontstaan, die een zelfstandig leven bezat.

De basis van de Nederlandse staat was de Calvinistische leer over het legitieme verzet tegen een tyrannieke vorst. In een schitterende synthese had Althusius haar nog in het begin van de zeventiende eeuw uiteengezet. Er lag in dit systeem veel positiefs: de gedachte, dat er